શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા, ગ્રંથાંક-૪૭.



# ક્ષત્રિયકુંડ

: લેખક :

મુનિ દર્શનવિજયજી [ત્રિપુટી]

સંપાદક : મુનિ જ્ઞાનવિજયજી



શ્રી. ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા

અમદાવાદ

પ્રાપ્તિસ્થાન

| | |
|---|---|
| શ્રી. જૈન પ્રાચ્ય વિદ્યાભવન<br>બં. નં. ૪૫, જૈન સોસાયટી<br>એલીસબ્રીજ, અમદાવાદ. | શા. ચંદુલાલ લખુભાઈ પરીખ<br>નાગજી ભૂધરની પોળમાં<br>મંકોડીની પોળ, અમદાવાદ. |

કીમત : એક રૂપિયો

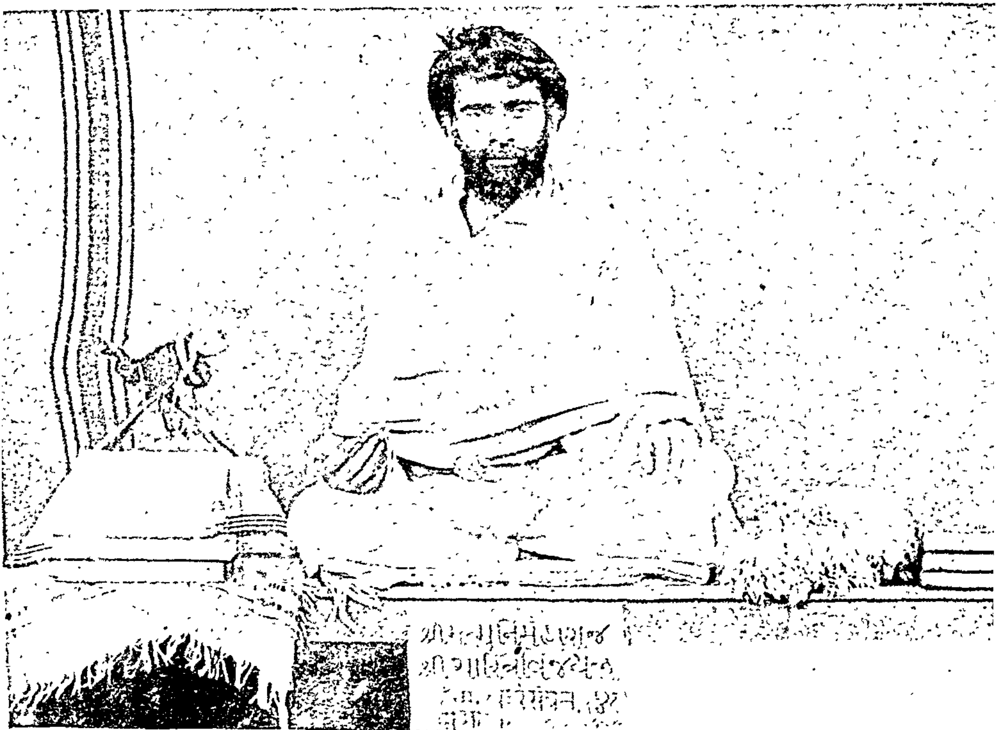
પહેલી આવૃત્તિ : નકલ ૧૦૦૦

ઈ. સ. ૧૯૫૦ વિક્રમ સંવત ૨૦૦૬

પ્રકાશક :
મનજલાલ ફૂલચંદ દોશી
પટવા પોળને નાકે,
મહેસાણા.

મુદ્રક :
ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ,
શારદા મુદ્રણાલય,
પાનકોર નાકા : અમદાવાદ.

પાલીતાણા જૈન ગુરૂકુલ સંસ્થાના સંસ્થાપક



પરમપૂજ્ય બાલબ્રહ્મચારિ સ્વર્ગસ્થ મુનિરાજશ્રી

## ચારિત્રવિજયજી મહારાજ

# બે બોલ

આ પુસ્તિકાને પ્રકાશિત કરતાં અમને ઘણો હર્ષ થાય છે. શ્રી જૈન પ્રાચ્ય વિદ્યાભવને પાંચ વર્ષની વયમાં જૈન સંઘની સુરૂપ સાહિત્યસેવા બજાવી છે. ઉપયોગી "સાહિત્ય પ્રકાશન" એ પણ વિદ્યાભવનનું કાર્ય છે; તેથી જ ભગવાન શ્રીમહાવીર પ્રભુની જન્મભૂમિ માટે સપ્રમાણ વિચારણા આપતી આ પુસ્તિકાને અમે જનતાના કરકમળમાં સાદર કરીએ છીએ.

મુનિ શ્રીદર્શનવિજયજીએ આ પુસ્તિકાને સમયોચિત બનાવી છે. મુનિ શ્રીજ્ઞાનવિજયજી તથા મુનિ શ્રીન્યાયવિજયજીનો સહયોગ આ વિદ્યાભવનને હંમેશ માટે છે જ. અમે તેમના આભારી છીએ.

આના પ્રકાશનમાં શાહ મોતીલાલ મોહોલાલે પોતાનાં સદ્‌ગત માતુશ્રી રૂક્ષ્મિણી બેનના સ્મરણાર્થે અને શ્રીમતી સુભદ્રા-બેને શ્રીયુત કાંતિલાલ સોમચંદ સાંકળચંદના સ્મરણાર્થે પૂરી મદદ આપી છે અને તેઓની ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનપ્રચારની ભાવના અનુસારે કિંમત રાખી છે. તે બદલ અમે તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

અમે દરેક ભાઈ બેનોને સૂચવીએ છીએ કે તેઓનો દાખલો લઈ અમને જ્ઞાનપ્રચારમાં હમેશાં સહયોગ આપતા રહે.

જૈન સોસાયટી બં. નં. ૪૫
અમદાવાદ તા. ૧-૧-૫૦

નિવેદકો
શાહ પ્રેમચંદ બાલાભાઈ
શાહ આશાભાઈ છગનલાલ
મંત્રી
શ્રી જૈન પ્રાચ્ય વિદ્યાભવન



# છૂટું છવાયું

**[ પ્રસ્તાવ ]**

ચૈત્રનો મહિનો ચાલતો હતો. પરમ તારણહાર ભગવાન મહાવીરની સં. ૧૯૮૯ ની સાલની જયંતી દિલ્હી શહેરમાં જાહેર પંડાલમાં બહુ ઠાઠમાઠ સાથે ઊજવી, અમે આગામી વિહારનો વિચાર કરી રહ્યા હતા. ત્યાં એકાએક સૌના મનમાં સ્ફુરણા થઈ આવી કે પ્રથમ તીર્થંકર, આદિ યુગનાયક ભગવાન ઋષભદેવે જ્યાં ઇક્ષુરસથી પારણું કર્યું હતું: એ પવિત્ર ભૂમિ પર અક્ષય તૃતીયાનો દિવસ નિર્ગમવો.

ઇચ્છા અતિ સુંદર હતી. અમે સૌ એકમત થયા ને વિહાર કરીને એક અઠવાડિયું અગાઉ હસ્તિનાપુર જઈ પહોંચ્યા, એ પવિત્ર ભૂમિનાં રજકણો વચ્ચે ઘૂમીને અમે માનસિક ને આત્મિક ઉલ્લાસ અનુભવી રહ્યા હતા: ત્યાં એક દિવસ પંજાબ વિભાગના પુરાતત્ત્વખાતાના વડા શ્રી. દયારામ સહાની સાથે અમારો સમાગમ થઈ ગયો.

અત્યાર પહેલાં અહીં શ્વેતામ્બર નસીયાજી પાસેથી દિગમ્બર મૂર્તિ અને દિગમ્બર મંદિર પાસેથી શ્વેતામ્બર મૂર્તિ નીકળી હતી. શ્રીયુત દયારામ સહાની પુરાતત્ત્વખાતા તરફથી તેની પૂરી વિગત લેવા માટે અહીં આવ્યા હતા. તેમને અમે ત્યાં છીએ એવી ખબર મળતાં તરત જ જસવંતરાય

જૈની સાથે અમારી પાસે ધર્મશાળામાં આવ્યા અને ટીલા, જૈન મંદિરો તથા ઉક્ત મૂર્તિઓના નિરીક્ષણ માટે અમને પણ સાથે લઈ ગયા. જુદા જુદા સ્થાનના ફોટા લીધા અને શિલાલેખો પણ લેવાયા. નવી નીકળેલી દિગમ્બર મૂર્તિનો લેખ પડિમાત્રામાં હતો. એના મુશ્કેલ વાંચનમાં અમે ઉત્સાહ-પૂર્વક મદદ કરી અને એમનું કામ ધાર્યા કરતાં અલ્પ સમયમાં પૂર્ણ થયું.

આ પછી તેઓએ દિગંબર મંદિરના પૂજારીને બોલાવીને પૂછ્યું, કે તમારા મંદિર પાસેથી ગળામાં હારવાળું ને કેશવાળું એક મસ્તક જે શ્વેતાંબર મૂર્તિના અવશેષ તરીકે માનવામાં આવ્યું હતું, તે ક્યાં છે?

પૂજારી હોશિયાર હતો. પહેલાં તો એણે સીધો જવાબ ન આપ્યો, પણ પછી જરા અમલદારી તોરથી પ્રશ્ન પૂછતાં એણે કહ્યું:

"સાહેબ, એ માથું અહીંથી છ માઈલ દૂર વૃદ્ધ ગંગા (બુઢગંગા)માં નાંખી દીધું છે, જે હવે મળી શકે તેમ નથી."

શ્રી. સહાની સાહેબના ક્રોધને સીમા નહોતી: પણ અમે તેઓને શાંત પાડયા. ત્યાર પછી બપોરે બીજા ટીલાઓ જોયા. તેમણે સાંજે દિલ્હી જતાં અમોને કહ્યું કે, આપ જો દિલ્હી આવો તો મને જણાવજો, હું તમારા પ્રાકૃત અને પડિમાત્રાના જ્ઞાનનો થોડોએક લાભ લેવા ઈચ્છું છું. અમે કહ્યું: જરૂર, અમે દિલ્હી આવતાં તમને જણાવીશું. આ રીતે તેઓ સાથે અમારો ગાઢ પરિચય થયો. પછી તે સાલનું અમારું ચોમાસું દિલ્હીમાં કિનારી બજારના ઉપાશ્રયમાં થયું.

એક દિવસે ડી. આર. સહાની શ્રીયુત દીક્ષિતજીને સાથે લઈ કાગળોના મોટા ભૂંગળાંઓ સાથે ઉપાશ્રયે આવી પહોંચ્યા. તેમણે આવતાં જ જણાવ્યું કે, ધારાનગરીની એક મસીદના ખંડેરમાંથી એક આખુંયે પથ્થર-કાવ્ય લાવ્યો છું. ભીંત ઉપર ધૂળ અને માટીથી એ ખરાબ થયું હતું. એ ભોજરાજ વિરચિત "કોદંડછત્તમ્" નામનું ૯૦૦ ગાથાનું કાવ્ય છે. એની લિપિ પડિમાત્રાની છે. આપ મને એમાં સહકાર આપો તો મારું કામ સુકર થઈ જાય.

અમે સહમત જ હતા. એ કામ આરંભવામાં આવ્યું, ને ખૂબ જ સંતોષપૂર્વક પૂરું કરવામાં આવ્યું. અન્તિમ વિદાય વખતે ઉદારચિત્ત શ્રીયુત સહાનીએ અમને પૂછ્યું:

"મારા લાયક કંઈ કામસેવા."

"અવશ્ય. અને તે એ કે આજ સુધી તમે બૌદ્ધધર્મની ખૂબ સેવા બજાવી છે. હવે એવી રીતે જૈનધર્મના પુરાતત્ત્વ વિષયમાં આપની સેવા આપો."

"ખુશીથી આપીશ. હવે હું ભગવાન મહાવીરની સેવામાં મારું જીવન ગાળવા વચન આપું છું."

"તો આપ એક વ્યવસ્થા કરો. અમે પ્રભુ મહાવીરના જન્મસ્થાન વિષે શોધ ચલાવી રહ્યા છીએ. ત્યાંથી તે જ સ્થળને સ્પર્શીને આવી રહ્યા છીએ. એ વિષયમાં આપ મદદ કરો."

તેઓ ખુશીથી એમાં સંમત થયા, ને પટના વિભાગના ક્યુરેટરને ક્ષત્રિયકુંડના ફોટાઓ લેવા જણાવ્યું. પણ અફસોસ!

કે અમે અમદાવાદમાં ભરાયેલ મુનિસમ્મેલનમાં આવીને ત્યાં પાછા ગયા તે દરમિયાન શ્રી. સહાનીનું અવસાન થયું, ને વાત અધૂરી રહી ગઈ.

જે વાત અધૂરી રહેવાની હોય એમાં કંઈ ને કંઈ વિઘ્ન આવે જ છે. પરંતુ ત્યારથી જન્મસ્થાન વિષે પૂરતાં પ્રમાણો સાથે અમારું મંતવ્ય રજૂ કરવાની અમારી ઇચ્છા હતી જ. એ ઇચ્છા પૂર્તિ ઘણા લાંબા સમયે પણ થાય છે, તેથી લેખક વાચક ઉભયને આનંદ થશે.

ક્ષત્રિયકુંડની આટલી પ્રાથમિક ઉત્થાનિકા સાથે પુરાતત્ત્વ-સંશોધનનો ઇતિહાસ કેટલો સમય અને કેટલાં શ્રમ-સાધનો માગે છે એનો ચિતાર આલેખવો શક્ય નથી, એ તો એ કાર્યના અભ્યાસીઓ જ સમજી શકે. એમાં ભાષા-લિપિ, શિલ્પ-સ્થાપત્ય, ભોગોલિક દિશાઓ, ધર્મો, રીતરિવાજ, પહેરવેશ-એનાં કાળમાન વગેરેનું ઊંડું જ્ઞાન અને અવલોકન જોઈએ. એટલે જ અમે અતિશયોક્તિ વિના કહી શકીએ છીએ કે એવા સંશોધકોએ આજ સુધી ભારતીય ઇતિહાસની કડીઓ મેળવવા જે જહેમત ઉઠાવી છે એ ઘણી ફળવતી અને પ્રશંસનીય છે, એમાં બે મત નથી.

આપણે ટૂંકમાં એ સાધકો, જેમણે શરૂઆતથી લઈ ને આજ સુધી ભારતના અંધકાર પૂર્ણ પ્રદેશને અજવાળવા ઝગાવેલી જ્યોતિની પરંપરાને સાચવી રાખી છે, એનું વિહંગદષ્ટિએ અવલોકન કરી લઈએ, જેથી પુરાતત્ત્વ શું છે અને એનું ક્ષેત્ર કેટલું વિશાળ, રસભર્યું છતાં અટપટુ છે એનો વાચકને ખ્યાલ આવે.

સંશોધનનો ટૂંકો ઇતિહાસ : આ અનાદિ અનંત સંસારમાં કેટલી ભાષા અને કેટલી લિપિઓ ઉત્પન્ન થઈ ને વિલય પામી ગઈ છે, તેના આંકડાઓ આપણી પાસે નથી જ. છેલ્લા અઢી હજાર વર્ષમાં બ્રાહ્મી, ખરોષ્ઠી, ગુપ્ત, કુટિલ ઈત્યાદિ સેંકડો લિપિઓ ભારતમાં જન્મીને અવસાન પામી ગઇ છે. તે લિપિઓ વિદ્યમાન નથી પરંતુ તેના લેખો-લેખાંશો કોઈ કોઈ પ્રાચીન ખંડેરોમાં-ભૂગર્ભોમાં પરદેશી આક્રમણકારોના વિનાશમાંથી છાનામાના બચી ગયેલા જર્જરિત હાલતમાં મોજુદ છે. મધ્યયુગમાં તેનો કોઇ ઉકેલ કરી શકે એમ હતું જ નહીં. ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય થયા પછી તે વિદ્વાનોનું એ અણમોલ વસ્તુઓની તરફ ધ્યાન ગયું અને પુરાતત્ત્વની શોધ માટે પ્રયત્નો શરૂ થયા.

આ મંગળમય કાર્યની શરૂઆત સૌથી પહેલાં સર વિલિયમ જોન્સે કરી હતી. તેણે પ્રથમ ‘શકુન્તલા-નાટક’ અને ‘મનુસ્મૃતિ’નો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો અને યૂરોપિયન વિદ્વાનોને આ તરફ આકર્ષ્યા. તેણે ગવર્નર જનરલ વૉરન હેસ્ટીંગ્સની મદદથી તા. ૧૫-૧-૧૭૭૪ ને દિવસે કલકત્તામાં “એશિયાટિક સોસાયટી”ની સ્થાપના કરી, જે સંસ્થાએ સને ૧૭૮૮ માં ‘એશિયાટિક રિસર્ચીઝ’નો પહેલો ભાગ અને સને ૧૭૯૭ સુધીમાં પાંચ ભાગો પ્રકાશિત કર્યા. ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસે તરત જ તેનાં ભાષાન્તર તથા સંસ્કરણો તૈયાર કરી તેની મહત્તાનો પરિચય આપ્યો.

સર જોન્સનું સને ૧૭૯૪ માં મરણ થયું. તેને સ્થાને હેનરી કેલબ્રુક નિમાયા, જેણે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાનું અધ્યયન કરી હિંદના રીતરિવાજો, ધર્મો, સાહિત્ય અને ભાષાઓ પર

સંખ્યાબંધ નિબંધો લખ્યા. તેમના નિર્ણયો આજે પણ પુરાતત્ત્વના વિષયમાં કિમતી મનાય છે. તેણે ઇંગ્લાંડમાં ગયા પછી "રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી"ની સ્થાપના કરી.

આ સાથે ડૉ. બુકનને માઇસોરમાં અને સને ૧૮૦૭ થી ૧૮૧૪ સુધી બંગાળમાં, સાલ્ટ સાહેબે પશ્ચિમ ભારતની કેનેરી ગુફાઓમાં, સ્કિન સાહેબે ઓડિસામાં ( હાથીગુફા વગેરે ), સાઈક્સ, ટોમસ ડેનિઅમ, કર્નલ મેકેન્ઝી અને ડૉ. મૌલેએ દક્ષિણ હિંદમાં, કર્નલ જેમ્સ ટોડે રજપૂતાના તથા મધ્ય ભારતમાં એ પ્રયત્ન ચાલુ કર્યો.

ચાર્લ્સ વિલ્કીન્સે સને ૧૭૮૫ થી આ માર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો અને ચારેક વર્ષના સતત પરિશ્રમ પછી ગુપ્ત લિપિની અર્ધી વર્ણમાળા તૈયાર કરી. કર્નલ જેમ્સ ટોડે ૧૮૧૮ થી ૨૩ સુધી મહેનત લઈ રજપૂતાના અને કાઠિયાવાડમાં લેખોનો પત્તો લગાવ્યો. તેના ગુરુ યતિ જ્ઞાનચંદ્રજીએ આ લેખો વાંચ્યા અને ટોડ સાહેબે પોતાના 'ટોડ રાજસ્થાન'માં તેનો અર્થ કે સારાંશ દાખલ કર્યો.

બી. જી. બેબિંગ્ટને ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં તામીલ અને વોલ્ટર ઈલિયટે કાનડીની વર્ણમાળા તૈયાર કરી. ટ્રાયરે સમુદ્રગુપ્તના લેખો, ડબલ્યુ. એચ. વોથે વલભીનાં દાનપત્રો અને જેમ્સ પ્રિન્સેપે સને ૧૮૩૭-૩૮ માં દિલ્હી, ગિરનાર વગેરેના ગુપ્ત લેખો ઉકેલ્યા, ત્યાર પછી ઉક્ત ત્રણે વિદ્વાનોના સતત પ્રયાસથી ગુપ્ત લિપિની સંપૂર્ણ વર્ણમાળા તૈયાર થઈ ગઈ.

હવે વિદ્વાનોનું ધ્યાન બ્રાહ્મી લિપિ તરફ દોરાયું. જો કે સર ચાર્લ્સ મેલેટ, સર વિલિયમ જોન્સ અને મેજર વિલ્ફોર્ડે

મહેનત કરી પણ કાશીના એક બ્રાહ્મણે તેઓને તે અંગે ઠગ્યા. ઈલોરાની ગુફા માટે પ્રથમ જૂઠો અર્થ પ્રવર્ત્યો. અંતે મિ. જેમ્સ પ્રિન્સેપે અને પ્રો. લાસને તેમાં સાથ આપ્યો. મિ. પ્રિન્સેપે ઇ. સ. ૧૮૬૩ થી તે માટે સ્વતંત્ર પ્રયત્ન આરંભ્યાં, અને પાદરી જેમ્સ સ્ટીવન્સન અને પ્રો૦ લાસને તેમાં સાથ આપ્યો. મિ. પ્રિન્સેપે સને ૧૮૩૭ માં સ પછી દાન શબ્દો શોધી કાઢયા, એને પરિણામે બ્રાહ્મી લિપિની વર્ણમાલા તૈયાર થઇ ગઈ, જેના આધારે અશોકના દરેક શિલાલેખો વંચાયા અને અંગ્રેજ વિદ્વાનોએ 'દિલ્હીનો અશોકનો સ્તંભ જે એલેકઝાંડરનો ગ્રીક ભાષામાં લખાયેલ વિજયી સ્તંભ છે' ઈત્યાદિ માની રાખ્યું હતું, તેમાં સુધારો કરવો પડ્યો. આ લેખો મૌર્ય રાજાના સમયની પ્રાકૃત ભાષામાં ખોદેલાં અનુશાસનો છે એમ નક્કી થયું. આ રીતે બ્રાહ્મી લિપિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન વ્યવસ્થિત થયું.

હવે ખરોષ્ઠી લિપિનો વારો આવ્યો, જેમાં શાહબાજગઢી અને મન્સોરા ખડક પરના અશોકના શિલાલેખો તથા બેકિટ્રયન, ગ્રીક, શક, ક્ષત્રપ, પાર્થિયન અને કુશાન કાળના સિક્કાઓ તથા બૌદ્ધ લેખો ખોદાયેલા છે તેને હાથમાં લીધા. કર્નલ જેમ્સ ટોડે તે તે રાજવંશના સિક્કાઓનો મોટો સંગ્રહ કર્યો હતો, જેમાં એક બાજુ ગ્રીક અને બીજી બાજુ ખરોષ્ઠી અક્ષરો કોતરેલા હતા.

કર્નલ ટોડે સને ૧૮૨૪માં કડફિસના સિક્કાના અક્ષરોને સેસેનિયન તરીકે જાહેર કર્યા. મિ. પ્રિન્સેપે સ. ૧૮૩૩માં એપોલો ડોન્ટસના સિક્કા પરના આ લિપિ અક્ષરોને પહલવી

અક્ષરો માન્યા. સને ૧૮૩૪માં એક બીજા સ્તૂપના અક્ષરો જોઈને પોતાની એ માન્યતાને વધારે મજબૂત વલણ આપ્યું. વળી તે તે લિપિ સેમેટિક વર્ગની હોવાનું પણ જાહેર થયું છતાં તે દરેક પ્રયત્ન ભૂલભરેલા લેખાયા અને સને ૧૮૩૮ પછી મિ. પ્રિન્સેપે, મિ. નૅરિસ અને જનરલ કનિંગહામે તે લિપિના અક્ષરોને બરાબર ઓળખી લીધા ત્યારે ખરોષ્ઠી લિપિની સંપૂર્ણ વર્ણમાળા તૈયાર થઈ ગઈ.

આ રીતે મિ. જેમ્સ પ્રિન્સેપે આ વિષયમાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. ત્યાર પછી જેમ્સ ફરગ્યુસન, મેજર કિટ્ટો, એડવર્ડ ટૉમસ, એલેક્ઝાંડર, કનિંગહામ, વૉલ્ટર ઈલિયટ, મેડોઝ ટેલર, સ્ટીવન્સન, ડૉ. ભાઉ દાજી, પં. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી (કાઠિયાવાડના), ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર (બંગાળી) વગેરેએ હિંદના ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં પ્રયત્ન કરી આ વિષયમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી છે.

પં. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીએ હિંદના પશ્ચિમ વિભાગમાં અનેક શિલાલેખો, તામ્રપત્રો ઉકેલ્યા હતા, અને વિશેષ સ્મરણીય બની શકે તેવો ઓડિસાના ખંડગિરિ, ઉદયગિરિની હાથીગુફામાંના સમ્રાટ્ ખારવેલના લેખને શુદ્ધ રીતે ઉકેલી બતાવી નામના મેળવી.

સને ૧૮૪૪માં લંડનની રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીએ ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનીને આ કામમાં મદદ આપવા વિનંતિ કરી. ૧૮૫૧માં કર્નલ કનિંગહામે બહુ બુદ્ધિમાની વાપરી, ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના ગળે એ વાત બરાબર ઉતારી ત્યારે સને ૧૮૫૨ માં 'આર્કિયોલૉજિકલ ડીપાર્ટમેંટ' ખોલવામાં

આવ્યું. સને ૧૮૭૧ થી સરકારે સર કનિંગહામને તે વિભાગના ડાયરેક્ટર જનરલ નીમ્યા, જેણે આ વિષયમાં ઘણો જ પરિશ્રમ લઈ અનેક બાબતો પર અજવાળું પાડ્યું છે તે સને ૧૮૮૫ માં નિવૃત્ત થયા એટલે તેમને સ્થાને ડૉ. બર્જેસ ડાયરેક્ટર જનરલ તરીકે નિમાયા. તેઓ પણ ૧૮૮૯માં નિવૃત્ત થયા અને એ કાર્ય મંદ પડ્યું.

અંતે લોર્ડ કર્ઝને એશિયાટિક સોસાયટીના સમારંભમાં તા. ૧-૨-૧૮૯૯માં આ ખાતાને ઉન્નત કરવા ખૂબ ભાર મૂક્યો. પરિણામે સરકારે સને ૧૯૦૧ માં આ ખાતાને એક લાખ રૂપિયા ખરચવાની મંજૂરી આપી. સને ૧૯૦૨માં જનરલ માર્શલ સાહેબ હિંદમાં આવ્યા ત્યારે નવા ડાયરેક્ટર જનરલ તરીકે નિમાયા.

ત્યારથી આ ખાતાનો નવો ઈતિહાસ શરૂ થાય છે. પછી તો હિંદના દેશી રાજ્યોએ પણ આ તરફ ધ્યાન આપ્યું. જ્યાં ત્યાં સંગ્રહાલયો સ્થપાયાં અને બ્રિટીશ રાજ્યમાં પણ મ્યુઝિયમો ખોલાયાં. પુરાતન સંશોધનના ઇતિહાસનો આ સાર છે. (જૈ. સા. ખં. ૨. અંક ૩-૪)

અલબત્ત, પ્રાથમિક અભ્યાસી સંશોધકોએ જૈન અને બૌદ્ધને એક માની લઈને જે કેટલાક નિર્ણયો કરેલા છે તે હજીયે નવા સંશોધકોને હાથે પુનરાવર્તન નથી પામ્યા એ સખેદ જાહેર કરવું પડે છે. છતાં ભારે આનંદની વાત એ છે કે આ કાર્યમાં પહેલવહેલાં વિદેશી વિદ્વાનોએ સંશોધનનું જે વૃક્ષ ભારતની પુણ્યભૂમિમાં વાવ્યું તેને ભારતના સુપુત્રોએ આજ સુધી સિંચીને પુષ્ટ અને વિશાળ બનાવ્યું

છે. એ સાધનાશીલ વિદ્વાનોમાં આજે પં. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી, શ્રી રાખાલદાસ બેનરજી, ભાઉ દાજી, રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, શ્રી. કાશીપ્રસાદ જાયસવાલ, ડૉ. સહાની, શ્રી. કાશીનાથદીક્ષિત, હસમુખરાય સાંકળિયા, શ્રી જિનવિજયજી,સાક્ષરરત્ન મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ વગેરેનાં નામો સાધનાના ઇતિહાસમાં ઉજ્જવળ દેહે પ્રકાશી રહ્યાં છે.

સંશોધનનું પરિણામઃ—આ સંશોધનના પ્રયત્નોના પરિણામે ઘણાં ઘણાં સત્યો સાંપડયાં છે. ઘણી ઘણી વસ્તુઓ ઉપર પ્રકાશ પડયો છે, જેને આપણી અનુશ્રુતિઓ પણ ઓળખતી ન હતી. એવા કેટલાયે ભારતીય વીરો આ સંશોધનમાંથી આપણને મળ્યા છે. જેવા કે કલિંગપતિ સમ્રાટ્ ભિખ્ખુરાજ ખારવેલ વગેરે અને વીર વિક્રમ જેવા સમ્રાટો થયા છે કે નથી થયા અથવા વિક્રમ બિરુદધારી રાજવી કયો હતો આવી આવી શંકાઓ અને અનુસંધાનો પણ આ સંશોધનના ફળ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં છે. ખુશી થવા જેવું છે કે ખાસ કરીને સંવત્સરપ્રવર્તક વિક્રમ માટે અમદાવાદ ખાતે ભરાયેલા મુનિસંમેલને સ્થાપેલા માસિક પત્ર 'જૈન સત્ય પ્રકાશ'ના ૧૦૦મા અંકે વિદ્વાનોની એ શંકાને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો અને સંતોષપ્રદ સફળતા મેળવી છે.

અહીં એક વાત ખાસ નોંધ કરવા જેવી છે કે, આ સંશોધનનો ઇતિહાસ ગમે તેટલો વિકાસ સાધે છતાંય હરહંમેશાં વિદ્યાર્થી જીવનમાં જ પર્યાપ્ત રહે છે. નવું નવું મળે તેનો આમાં સમાવેશ થતો જાય છે એટલે "સંશોધનની તારવણી છેવટનું સત્ય છે" એમ સંશોધકો કદાપિ

માનતા નથી. આમ હોવાથી કેટલીક બાબતોમાં ભ્રમણા ઊભી થાય છે પણ તેને સુધારવાને પૂરી તક મળી શકે છે. આપણે જાણીએ છે કે મથુરાના કંકાલી ટીલાના સ્થાપત્યો શરૂ શરૂમાં બૌદ્ધોના નામે ચડી ગયા હતા, કિન્તુ પછીના વિદ્વાનોએ એ ભ્રમણાને ધરમૂળથી સુધારી અને એ દરેક સ્થાપત્યોને જૈનોના ભ૦ સુપાર્શ્વનાથના સ્તૂપ અને મંદિરના અવશેષરૂપે હોવાનું જાહેર કર્યું. એક તાજી જ વાત છે, ગુજરાતમાં મહુડી ગામના કોટયાર્કના મંદિર પાસેથી પ્રાચીન જિન મૂર્તિઓ નીકળી, જેને વડોદરાના ડો. હીરાનંદ શાસ્ત્રીએ તો બૌદ્ધ તરીકે જાહેર કરી દીધી પરંતુ થોડા દિવસમાં જ તેમને વધુ ખોજ કરતાં તે મૂર્તિઓને જૈન મૂર્તિ તરીકે સ્થાન મળ્યું છે. આવી રીતે સંશોધનની કળામાં પછીથી પ્રાપ્ત થતા સાધનોના આધારે નવું છતાં વાસ્તવિક મૂલ્યાંકન કરવાને પૂરો અવકાશ મળી રહે છે એટલે જ આપણે કહી શકીએ છીએ કે, સંશોધનના પ્રયત્નોનું અંતિમ પરિણામ પણ ભવિષ્યકાળની સામે તો વિદ્યાર્થી દશામાં જ છે. છતાંય એ પ્રયત્નો ઘણા ઘણા સત્યોનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, એ વાત તો કદાપિ ભુલી ન શકાય એવી નક્કર જ છે.

ક્ષત્રિયકુંડઃ—હવે આપણે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી, જે જગતને કલ્યાણ માર્ગ દર્શાવનાર છેલ્લા તીર્થંકર છે, તેમનો જન્મ, કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ અનુક્રમે ક્ષત્રિયકુંડ, ઋજુવાલુકા અને પાવાપુરીમાં થયાં છે. કહેવું જોઈએ કે, આ ત્રણે સ્થળો ભારતવર્ષનાં મહાન પવિત્ર તીર્થરૂપ છે. આ ત્રણે તીર્થધામો અનુક્રમે લછવાડ પાસે, ગીરડીહ પાસે, અને બિહાર શરીફની પાસે

વિદ્યમાન છે. ત્યાં ભ૦ મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ તથા પાદુકા-વાળાં ભવ્ય મંદિરો છે, ભારતની પ્રજા આજે ત્યાં યાત્રાએ જાય છે અને આત્મસાધનાનાં ઓજસ્ લઈ આવે છે.

હવે એના સંશોધન તરફ નજર નાખીએ, તો જણાઈ આવશે કે આજના સંશોધકો આ ત્રણે તીર્થધામોને વાસ્તવિક રીતે ત્યાં હોવાનો ચોખ્ખો ઈન્કાર ભણે છે. ડૉ. હર્મન યાકોબી, ડૉ. હોનર્લે, પં. કલ્યાણવિજયજી મહારાજ અને આ. વિજયેંદ્ર-સૂરિએ જુદા જુદા લખાણોથી આજે જ્યાં ક્ષત્રિયકુંડ છે, તેને જૂઠા તરીકે જાહેર કર્યું છે અને તે ક્યાં હોવું જોઈએ તે માટે વિવિધ કલ્પનાઓ કરી છે. સામાન્ય વાંચક તેઓને વાંચે તો અચૂક તેમની તરફેણમાં જઈ ઊભો રહે એવી તેઓની દલીલો છે. તેઓએ મળેલા પ્રમાણોનો નિચોડ કાઢી નક્કી કર્યું છે કે—" આજનું ક્ષત્રિયકુંડ તે સાચું ક્ષત્રિય-કુંડ નથી." પરંતુ મારે સખેદ લખવું પડે છે કે આ લેખકો-માંથી કોઈ ક્ષત્રિયકુંડ ગયા જ નથી. તેઓએ માત્ર દૂર બેઠા બેઠા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના વિચારોના આધારે જ આ કલ્પના-ઓના કિલ્લાઓ ઊભા કર્યા છે. તેઓના આ નિર્ણયની વિરુદ્ધમાં આપણને ઘણી દલીલો અને સૂત્ર-પાઠો મળે છે, જેના આધારે આપણે એવા નિર્ણય પર આવી શકીએ છીએ કે આજનું ક્ષત્રિયકુંડ એ જ ભગવાન શ્રીમહાવીરની જન્મભુમિનું સાચું ક્ષત્રિયકુંડ છે. આ વસ્તુને સ્પષ્ટ કરવા માટે આ પુસ્તિકાની રચના થઈ છે.

**ભગવાનની વાણી**—ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની ઉપદેશ-ભાષાને પ્રધાનતા આપીએ તો તે પણ ક્ષત્રિયકુંડના સ્થાનને અંગે સારો પ્રકાશ પાડે છે.

જૈન આગમોમાં ઉલ્લેખ છે કે—

भगवं च णं अद्ध-मागहीए भासाए धम्ममाइक्खई।

—તીર્થંકર ભગવાન અર્ધમાગધી ભાષામાં ધર્મોપદેશ આપે છે. ( ગણધર શ્રીસુધર્મસ્વામીકૃત, 'સમવાયાંગ સૂત્ર' )

भासायरिया जेण अद्धमागहीए भासाए भासंति।

—ભાષાઆર્યો અર્ધમાગધી ભાષામાં બોલે છે.

(આ. શ્યામાચાર્યકૃત, 'પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર' )

पोराणमद्धमागहभासा-निययं हवइ सुत्तं।

—પ્રાચીન જિનાગમ અર્ધમાગધીભાષામાં ગુંથાયેલ છે.

( આ. જિનદાસગણિ મહત્તર, નિશીથ ચૂર્ણિ )

આ પાઠોથી સ્પષ્ટ છે કે ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ અર્ધવિદેહી કે અર્ધવજ્જી ભાષામાં નહીં, કિન્તુ અર્ધમાગધી ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો છે. તેમની માતૃભાષા એ મગધની હોવાથી તેઓ અર્ધમાગધી ભાષામાં જ બોલતા હતા.

આથી સાધારણ રીતે એ અનુમાન કરી શકાય છે કે ભગવાનની જન્મભૂમિ વિદેહમાં નહીં, વિશાલા પાસે નહીં, કિન્તુ મગધદેશની પાસે હતી. આ રીતે પણ મગધની પાસે અગ્નિકોણમાં વસેલું ક્ષત્રિયકુંડ એ જ ભગવાન શ્રીમહાવીર-સ્વામીની જન્મભૂમિ હતી એવું નક્કી થાય છે.

આ સિવાય બીજાં પ્રમાણો પ્રસ્તુત પુસ્તિકામાં આપેલ છે.

આ પુસ્તિકામાં તે તે વિદ્વાનોનો શું શું મત છે પ્રથમ તેને દલીલો સાથે સ્થાન આપ્યું છે અને ત્યાર પછી

આ આખાય પ્રશ્નને ઉપલબ્ધ પ્રમાણોથી છણી પ્રમાણોના આધારે જે નક્કી થાય છે, તેને જ અંતિમ સત્ય તરીકે આપવામાં આવ્યું છે. આ અંતિમ સત્યને પ્રમાણોનો ટેકો છે એટલું જ નહિ કિન્તુ જનમાન્યતા સાથે પણ પૂરો સુમેળ છે.

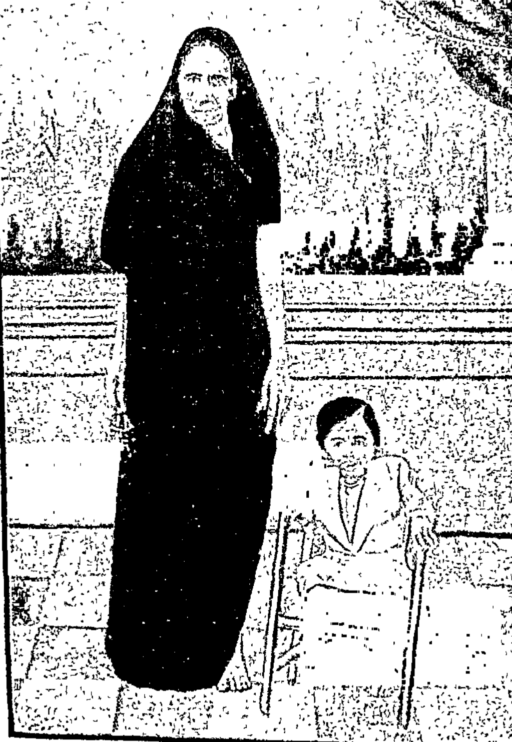
એટલે આ પુસ્તિકા પણ સંશોધનના ઇતિહાસમાં નવું કિરણ ફેંકશે એવી ધારણાથી તૈયાર કરવામાં આવી છે. અંતે વાંચકો આ પુસ્તિકાને ઉપયોગપૂર્વક વાંચે અને વાસ્તવિક સત્ય મેળવે એ આશાપૂર્વક આ લખાણ સમાપ્ત કરું છું.

સં. ૨૦૦૬ મા. સુ. ૧૧
જૈન સોસાયટી.
અમદાવાદ.

મુનિ દર્શનવિજય.

# અનુક્રમ

પાદનોંધ (પાઠ)નો અનુક્રમ



શ્રી મોતીલાલ મોહોલાલનાં માતુશ્રી રુક્ષ્મણીબેન
[સ્વર્ગવાસ સં. ૨૦૦૪ ફા. વ. ૯.]

॥ वन्दे श्रीवीरम् श्रीचारित्रम् ॥

# ક્ષત્રિયકુંડ

## [ જન્મસ્થાન ]

વિ. સં. ૧૯૮૭ના પોષ મહિનાની વાત છે. કલકત્તામાં ચાતુર્માસ નિર્ગમ્યા બાદ, અહિંસાના પરમ ઉપદેશક, સમન્વયદૃષ્ટિના પરમ સ્રષ્ટા શ્રમણ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના જન્મ ને જીવનથી જેની રેણુ પવિત્ર થઈ છે, એ ભૂમિને સ્પર્શવાની મનોભાવના જાગ્રત થઈ. એક શુભ દિવસે અમે કલકત્તાથી વિહાર કર્યો. પ્રકૃતિ–સૌંદર્યથી વિભૂષિત એ પાવનકારી પ્રદેશો વટાવતા અમે મુર્શિદાબાદ, અજીમગંજ, ભાગલપુર, ચંપાપુરીની યાત્રા કરી ક્ષત્રિયકુંડ તરફ જતા હતા. ચારેક દિવસનો રસ્તો બાકી હતો. એક દિવસે અમે એક ગામડિયા ભાઈને પૂછ્યું 'મહાનુભાવ! અહીંથી ક્ષત્રિયકુંડ કેટલું થાય?'

તેણે સફાળો જ જવાબ આપ્યો કે, 'ક્ષત્રિયકુંડ શું?' અમે આશ્ચર્ય અનુભવ્યું, કે ધરતીનો લાલ આ ગોવાળ પણ શું આ ભૂમિને પિછાણતો નહિ હોય! છતાં અમે તેને સમજાવ્યું કે

'જે સ્થાને ભગવાન મહાવીરસ્વામીનો જન્મ થયો છે, તે સ્થાનને અમે ક્ષત્રિયકુંડ કહીએ છીએ, જે લછવાડની પાસે છે.'

આ સાંભળતાં જ તેણે આનંદમાં આવીને કહ્યું, "ત્યારે એમ પૂછોને કે અહીંથી 'જન્મસ્થાન' કેટલું દૂર છે? આ દેશના લોકો તે સ્થાનને 'જન્મસ્થાન' તરીકે ઓળખે છે, ક્ષત્રિયકુંડ તરીકે તેને ખાસ કોઈ પિછાણતું નથી, માટે હવે તમે હરકોઈને 'જન્મસ્થાન' કેટલું દૂર છે? એમ પૂછશો, એટલે તમોને બરાબર ઉત્તર મળશે."

તે ભાઈની આ વાત સાચી હતી. આ પ્રદેશની જનતા ક્ષત્રિયકુંડને 'જન્મસ્થાન' તરીકે જ ઓળખે છે અને જન્મસ્થાન પૂછવામાત્રથી તેઓ ક્ષત્રિયકુંડનું નજીકપણું, દૂરપણું તથા રસ્તો બરાબર બતાવતા હતા. અંતે અમે પોષ વદિ ૭ને દિવસે ક્ષત્રિયકુંડ આવી પહોંચ્યા.

ચોવીસમા તીર્થંકર શ્રમણ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની એ જન્મભૂમિ! ભ૦ મહાવીરસ્વામીનાં ચ્યવન, જન્મ અને દીક્ષા એમ ત્રણ કલ્યાણકો અહીં થયાં છે. એટલે ક્ષત્રિયકુંડ તે ભારતવર્ષનાં પવિત્રમાં પવિત્ર ઐતિહાસિક તીર્થધામોમાં અગ્રગણ્ય તીર્થધામ છે.

**ઐતિહાસિક ભૂલભૂલવણી:**

પણ ઇતિહાસના અભ્યાસી અમને—તરત જ ઇતિહાસવિદો વચ્ચે લાંબા સમયથી ક્ષત્રિયકુંડના સ્થળ વિષે ચાલી રહેલી ચર્ચા યાદ આવી. અનેક વાદો વર્તતા હતા ને વિવાદોનો પાર નહોતો. શ્રમણ ભગવાને પોતાનાં ત્રણ કલ્યાણકોથી જેને પાવન કર્યું—એ બડભાગી ક્ષત્રિયકુંડ નગર વિષે જ વિવાદ!

તે માટે આજે આપણને જુદી જુદી વિચારધારાઓ મળે છે. તે વિષયના જાણકાર વિદ્વાનો આ અંગે એવા એવા નિર્ણયો મૂકી દે છે કે, જેને વાંચતાં આપણે ચકિત થઈ જઈએ, અને તરત જ એમ બોલી ઊઠીએ કે અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં-ના ક્ષત્રિયકુંડને શું આપણે આટલી જલદી ભૂલી ગયા છીએ અથવા તેની કાયાપલટને લીધે આપણે ભ્રમિત થઈ ગયા છીએ ? ગમે તે હો, પણ આજે ક્ષત્રિયકુંડ પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ગંભીર વિચારણાનું અંગ બન્યું છે, અને સંશોધનપ્રિય વિદ્વાનો તે માટે પોતાની કલમદ્વારા જુદા જુદા નિર્ણયો આપ્યે જાય છે. અમે પણ તેમાં નિર્ણયની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થાય તેમ કરવા આ પ્રયત્ન આરંભ્યો છે.

સૌ પહેલાં એક વાત જાણવી જરૂરી છે કે, અંગ, બિહાર, બંગાલ, મગધ, ઉત્તર હિંદ અને વિદેહ એ જૈનો તથા બૌદ્ધોની પ્રાચીન ધર્મપ્રચારની ભૂમિ છે. બૌદ્ધો શંકરાચાર્યના સમયમાં હિંદમાંથી હિજરત કરી ગયા, અને બારેક સદીઓ પછી પાછા આવ્યા, તે દરમિયાન તેઓ બૌદ્ધ તીર્થભૂમિ-ઓને ભૂલી ગયા હતા. જૈનો પણ એ જ અરસામાં હિંદ-માંથી નહિ કિન્તુ પૂર્વદેશમાંથી હિજરત કરી ગયા હતા, અને મધ્ય હિંદ, પશ્ચિમ હિંદ તથા દક્ષિણમાં પહોંચી ગયા હતા. જૈનોએ યુગપલટો થતાં જ પુનઃ પૂર્વ દેશમાં આવી પોતાનાં તીર્થોને સાવધાનીથી પોતાને તાબે કરી લીધાં. ભ૦ નેમિ-નાથનાં બે કલ્યાણકો અને તેવીશ ભગવાનોનાં પાંચે કલ્યાણકો આ પ્રદેશોમાં થયાં છે. એટલે જૈનોએ ત્યાં ત્યાં જઈ સમ્મેત-શિખર, પાવાપુરી, ક્ષત્રિયકુંડ, રાજગૃહી વગેરે તીર્થસ્થાનો અને મથુરાનો સુપાર્શ્વસ્તૂપ વગેરે તીર્થોને કબજે લઈ લીધાં.

ખેદની વાત છે કે, જૈનો બદ્રીપાર્શ્વનાથ અને જગન્નાથ જેવાં પોતાનાં કેટલાંક તીર્થોને સ્વાધીન કરી શકયા નહિ.

ભૂલવું ન જોઈએ કે, દિગંબર ધર્મ દક્ષિણમાં જન્મ્યો છે અને ત્યાં જ વિશેષ ફાલ્યોફૂલ્યો છે. એટલે પૂર્વ દેશનાં તીર્થો શ્વેતાંબર સંઘને જ આધીન હતાં, અને હિજરત પછી પણ શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોએ એ જ તીર્થોને પાછાં લેવાની કાળજી રાખી હતી. તેમજ સમય આવતાં એ તીર્થોને હસ્તગત કર્યાં હતાં. આ જ કારણે આ૦ શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિના સમયે તીર્થ-વહેંચણી થઈ ત્યારે તેમજ જગદ્ગુરુ આ૦ શ્રીવિજયહીર-સૂરિના સમયે સમ્રાટ અકબરે તીર્થના પરવાના આપ્યા ત્યારે આ તીર્થો શ્વેતાંબર સંઘને આધીન રહ્યાં હતાં અને આજે પણ શ્વેતાંબર સંઘના વહીવટમાં છે.

આ ઈતિહાસ અહીં એટલા માટે આપ્યો છે કે, જૈનો કોઈક તીર્થની અસલ ભૂમિને ઓળખી ન શકયા હોય, તો આ ગડબડમાં તે પણ બનવું સંભવિત છે, એમ માનવાની તક મળે. અસ્તુ.

**ક્ષત્રિયકુંડ અંગે માન્યતાઓ:**

હવે આપણે મૂળ વાત ઉપર આવીએ.

ક્ષત્રિયકુંડ કયાં આવ્યું? તે માટે આજે ત્રણ મતો છે.

**૧. શ્વેતામ્બર માન્યતા:**

પ્રાચીન માન્યતા અનુસાર લખીસરાઈ સ્ટેશનથી નૈઋર્ત્ય-દક્ષિણમાં ૧૮ માઈલ, સિકંદરાથી દક્ષિણે ૨ માઈલ, નવાદાથી પૂર્વમાં ૩૪ માઈલ અને જમુઈથી પશ્ચિમમાં ૧૪ માઈલ દૂર નદી કાંઠે લછવાડ ગામ છે, જે લિચ્છવીઓની ભૂમિ

હતી. અહીં જૈન ધર્મશાળા છે અને ભ૦ મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર છે. લછવાડથી દક્ષિણે ૩ માઇલ નદી કાંઠે કુંડેઘાટ છે, ત્યાં ભ૦ મહાવીરના દીક્ષાસ્થાને બે જૈન મંદિરો છે અને ભાતાતળેટી છે. ત્યાંથી ૧–દેવડાની, ૨–કિંહુઆની, ૧–સકસકીઆની અને ૩–ચિકનાની એમ સાત પહાડી–ઘાટી (ચડાવ–ઊતાર) વટાવી જતાં ૩ માઈલ દૂર "જન્મસ્થાન" નામની ભૂમિ આવે છે, ત્યાં ભ૦ મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર છે.ચિકનાના ચડાવથી પૂર્વમાં ૬ માઈલ જતાં **લોધાપાની** નામનું સ્થાન આવે છે. ત્યાં પાણીનું ઝરણું છે, જૂનો બાંધેલો કૂવો છે, જૂનાં ખંડેરો છે, ટીલો છે; જેમાંથી પુરાણી ગજીયા ઈંટો મળે છે. આ ભૂમિ જ અસલમાં ભ૦ મહાવીરનું "જન્સ્થાન" છે, જેનું બીજું નામ ક્ષત્રિયકુંડ છે. પરંતુ ગમે તે કારણે અહીં આજે દેરાસર વગેરે નથી. આજે જ્યાં દેરાસર છે ત્યાં ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં પણ એ હતું અને તેની પૂર્વમાં ૩ કોશ પર ક્ષત્રિયકુંડ સ્થાન મનાતું હતું, એમ તે સમયની તીર્થમાળાઓના ઉલ્લેખો પરથી બરાબર જાણી શકાય છે. એટલે કે, લોધાપાણીનું સ્થાન એ જ ક્ષત્રિયકુંડની અસલી ભૂમિ છે.

અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં તક્ષશિલા, કોશાંબી, શ્રાવસ્તી, શ્વેતાંબિકા, ભોગનગર, વૈશાલી, રાજગૃહી, નાલંદા, ચંપા, કોટિવર્ષ વગેરે અનેક નગરો સમૃદ્ધ હતાં, આજે ત્યાં એ સમૃદ્ધિ નથી, તે વૈભવ નથી, તે જનતા નથી. માત્ર ઉજ્જડ વેરાન ટીલાઓ ધ્વંસચિહ્નો, ખંડેરો કે તેના અવશેષરૂપે વસેલાં નાનાં ગામડાંઓ નજરે પડે છે. ક્ષત્રિયકુંડની પણ કરાલ કાળના પ્રભાવે એ જ દશા થઈ છે, જેને જોતાં આપણને એવી કલ્પના

થયું ન આવે કે, એક સમયે આ એક વિશાળ અને સમૃદ્ધ શહેર હશે. તેની ચારે બાજુ નાનાં નાનાં ગામો વસેલાં છે, જેનો વિસ્તાર જોતાં એમ માનવું પડે છે કે તે કાળનું એ વિશાળ ક્ષત્રિયકુંડ નાશ પામ્યું છે અને તેણે પરંપરાએ આ નાનાં નાનાં ગામડાંઓને જન્મ આપ્યો છે. એટલે આ ગામડાંઓની વિસ્તાર ભૂમિ તે જ પ્રાચીન ક્ષત્રિયકુંડ છે.

એકંદરે આ ક્ષત્રિયકુંડની "ક્ષેત્રસ્થિતિ" નીચે મુજબ છે:

આ પહાડી પૂર્વ–પશ્ચિમે ૨૦ માઇલ લાંબી, ઉત્તર, દક્ષિણે ક્યાંક ૪ માઇલ અને ક્યાંક ઓછી પહોળી છે. 'જન્મભૂમિ'ની ચારે તરફ દીપાકુરહર, મેગરૂહ, હરખાર, રોપાખેલ, ગાયઘાટ, ચંદનબર, મહોલીઆ તાલ, ફૂરગી પથ્થર, જિલાર, રજલા ઈત્યાદિ ગામો આવેલાં છે. આંબા વગેરેનાં ઝાડો છે અને ખેતીની જમીન છે. કુંડઘાટમાં એક આંબલીનું ઝાડ હતું, જે થોડાં વર્ષો થયાં નાશ પામ્યું છે.

૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં મથુરાપુરીથી પહાડી રસ્તે થઈને સીધા જન્મસ્થાન જવાતું હતું, આજે તે માર્ગ ચાલુ નથી. હાલ લછવાડથી ઉપર લખેલા રસ્તે પહાડી–ઘાટીઓ વટાવીને જન્મસ્થાને જવાય છે., આજે એ જ માર્ગ ચાલુ છે.

મુંબઈથી પૂના જનાર મુસાફર ખંડાલાનો ઘાટ ચડે એટલે સપાટ ભૂમિમાં જઈને ઊભો રહે છે અને ત્યાંથી ચડાવ–ઊતાર વિનાના સપાટ રસ્તે થઈને લોનાવલા કે પૂના પહોંચી જાય છે. આવું જ કંઈક ક્ષત્રિયકુંડ માટે છે. લછવાડથી ક્ષત્રિયકુંડ જનાર મુસાફર ચિકનાની ઘાટી ચડે એટલે સપાટ ભૂમિમાં જઈ ઊભો રહે છે, જ્યાં આજે જન્મસ્થાનનું

દેરાસર છે. ત્યાંથી દક્ષિણમાં આગળ વધે, તો સપાટ રસ્તે જ મતનાજી જઈ પહોંચે છે.

નવાદાથી જમુઈ જવાને બે કાચી સડકો છે: એક રસ્તે નવાદાથી સીધા પૂર્વમાં ચાલીએ તો કાદિરગંજ, પાકરીબરવાન, ઈસ્લામનગર, અલીગંજ, મીરજાગંજ, સિકંદરા, મહાદેવસિમરિયા થઈ ૪૫ માઇલ દૂર જમુઈ આવે છે.

બીજે રસ્તે નવાદાથી દક્ષિણ-પૂર્વ અને ઈશાનનો ધનુષાકાર વળાંક લઈએ તો કાદિરગંજ, રોહ, રૂપાવ, મજહિલા, કાવકોલ, પચંબા, લાલપુર, મતનાજી, હરખાર, ટેટરિયા—ટેનર, કારિમા, ફતેહપુર, ખેરા, નિમારંગ થઈ જમુઈ ૫૫ માઈલ થાય છે.

આ બંને સડકોની વચ્ચે ક્ષત્રિયકુંડની પહાડીઓનો ઘેરાવો એક નાનકડા ટાપુ જેવો લાગે છે. આ બંને સડકોને જોડનારા પહાડી માર્ગો પણ છે. આ રીતે રસ્તો ઓળંગી એક સડકેથી બીજી સડકે જવાય છે. સામાન્ય રીતે તે માર્ગો આ પ્રમાણે છે: (૧) મીરજાગંજથી મથુરાપુરી, માચેની, પહાડીઘાટી થઈને મતનાજી જવાય છે. (૨) સિકંદરાથી લછવાડ, કુંડઘાટ, પહાડીઘાટી, ભ. મહાવીરસ્વામીના દેરાસરે થઈ ને મતનાજી જવાય છે. (૩) સિકંદરાથી લછવાડ, કુંડઘાટ, પહાડીઘાટીમાં પૂર્વ તરફ વળાંક લઈ હરખાર જવાય છે. (૪) મહાદેવસિમરિયાથી ઇટાસાગર, પહાડીઘાટી, સકદારી થઈ ફતેહપુર જવાય છે.

મતનાજીથી જમુઈ ૨૦ માઈલ થાય, અને જન્મસ્થાનનું દેરાસર ઉત્તરમાં ૪ માઈલ થાય છે. આ રસ્તો સીધો

સપાટ છે. મતનાજીવાળા રસ્તે થઇને મોટર કે બળદ ગાડી વગેરે સહેલાઈથી જન્મસ્થાનના દેરાસરે જઈ શકે છે એટલે આ રસ્તે લછવાડવાળા રસ્તા જેવી પહાડી ઘાટી આવતી નથી. આ પહાડીઓમાં અસલી ક્ષત્રિયકુંડનું સ્થાન છે.

તત્કાલીન રાજકારણમાં આ સ્થાન બહુ કીમતી મનાતું હશે. પુરાણ કાળમાં રાજધાની માટે ખાસ પહાડી ભૂમિ પસંદ કરાતી હતી. ક્ષત્રિયકુંડમાં એક તરફ ઘાટનો ઢળાવ-ચડાવ છે ત્યારે બીજી બાજુ સપાટ ભૂમિ છે. એટલે ક્ષત્રિય-કુંડમાં આ મેળ કુદરતી રીતે મળ્યો છે. મહારાષ્ટ્રના સિંહગઢની મહત્તા સમજનાર મનુષ્ય આ સ્થાનની મહત્તા સહેજે સમજી શકે તેમ છે. આ ક્ષત્રિયકુંડનગર મગધ અને મલય રાજ્યની ભૂમિમાં સરહદબંધી તરીકે ખરેખર ચીનની દીવાલની ગરજ સારે તેવી છે.

પ્રાચીન કાળમાં ક્ષત્રિયકુંડથી કુમાર જવા માટે પાણીનો અને જમીનનો એમ બે માર્ગો હતા. આજે પણ તે માર્ગો વિદ્યમાન છે. જેમકે—

૧. જળમાર્ગ—કુંડઘાટ, કુરાવવન, બહવાર નદી અને કમાર ગામ.

૨. સ્થળમાર્ગ—કુંડઘાટ, ઘાટીઓ, અને કમાર ગામ.

૩. ક્ષત્રિયકુંડથી માર્ચની મથુરાપુરી થઈને પણ કમાર ગામ જવાતું હતું.

આજે કમાર ગામમાં બ્રાહ્મણોની મોટી વસ્તી છે. લછવાડથી ૪ માઈલ માહના અને કૌવાકુલામ ગામ છે.